

УДК 347.51

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.33>

ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО СУБСИДІАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Накорчевський Сергій Васильович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У науковій статті визначено підстави та умови притягнення до субсидіарної відповідальності, а також основні аспекти її реалізації з урахуванням проблем правозастосовної практики.

Встановлено, що субсидіарна (додаткова) відповідальність як особливий вид цивільно-правової відповідальності, що може застосовуватися у сфері як договірних, так і деліктних зобов'язальних правовідносин, настає у випадках, передбачених договором або законом у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язань основним боржником, його відмови, відсутності або недостатності у нього для цього майна, за якої обов'язок щодо виконання такого зобов'язання повністю або у певній частині покладається на субсидіарного (додаткового) боржника. При цьому, основний боржник залишається відповідальним за своїми зобов'язаннями, а субсидіарний боржник несе відповідальність лише у випадку, коли основний боржник не може виконати свої зобов'язання.

Обгрунтовано, що сукупність загальних умов цивільно-правової відповідальності (протиправна поведінка, наявність шкоди, причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою і завданою шкодою, вина особи) у більшості випадків не має значення для покладення субсидіарної відповідальності, різноманітність випадків застосування якої обумовлює особливості підстав та умов субсидіарної відповідальності конкретних суб'єктів цивільного права.

Зроблено висновок, що підставами застосування субсидіарної відповідальності є: наявність правового зв'язку між основним і субсидіарним боржником; наявність правовідносин між основним боржником та кредитором; невиконання або неналежне виконання зобов'язання основним боржником, або вчинення ним цивільного правопорушення. При цьому субсидіарна відповідальність може бути застосована за умов: попереднього висунення вимог кредитором до основного боржника про виконання зобов'язання; відмови основного боржника від задоволення вимоги кредитора або неодержання кредитором у розумний строк відповіді основного боржника на пред'явлену вимогу; недостатності майна для задоволення вимог кредитора в основного боржника.

Ключові слова: субсидіарна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, підстави та умови відповідальності, кредитор, боржник, захист майнових інтересів.

Nakorchevskyj Serhii. Grounds and Conditions for Application to Subsidiary Liability

In the article the grounds and conditions for bringing to subsidiary liability, as well as the main aspects of its implementation, taking into account the problems of law enforcement practice, were defined.

It is established that subsidiary (additional) liability as a special type of civil liability, which can be applied in the field of both contractual and tortious obligatory legal relationships, occurs in cases provided for by the contract or law in the event of non-fulfillment or improper fulfillment of obligations by the main debtor, his refusal, absence or insufficiency of his property for this, in which case the obligation, in whole or in part, is assigned to the subsidiary (additional) debtor. In this case, the principal debtor remains liable for its obligations, and the subsidiary debtor is liable only if the principal debtor is unable to fulfill its obligations.

It is substantiated that the totality of general conditions of civil liability (illegal behavior, the presence of harm, the causal relationship between the illegal behavior and the harm caused, the fault of the person) in most cases is not important for the imposition of subsidiary liability, the variety of cases of application of which determines the specifics of the grounds and conditions of subsidiary liability.

It is concluded that the grounds for applying subsidiary liability are: the existence of a legal connection between the principal and subsidiary debtor; the existence of a legal relationship between the principal debtor and the creditor; failure to fulfill or improper fulfillment of an obligation by the principal debtor or the commission of a civil offense by him. In this case, subsidiary liability may be applied in the following conditions: prior presentation of demands by the creditor to the principal debtor for the fulfillment of the obligation; refusal of the principal debtor to satisfy the creditor's demand or failure of the creditor to receive a response from the principal debtor to the demand presented within a reasonable time; insufficient assets of the principal debtor to satisfy the creditor's demands.

Key words: subsidiary liability, civil liability, grounds and conditions of liability, creditor, debtor, protection of property interests.

У цивільному праві інститут субсидіарної відповідальності є важливим інструментом забезпечення належного виконання зобов'язань, захисту майнових інтересів кредитора та розподілу ризиків у випадку невиконання чи неналежного виконання боржником своїх обов'язків.

Легальне визначення поняття субсидіарної відповідальності закріплено у статті 619 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1], відповідно до якої, субсидіарна відповідальність являє собою відповідальність іншої особи (субсидіарного боржника) додатково до відповідальності основного боржника. Така відповідальність настає у випадках невиконання або неналежного виконання зобов'язань основним боржником у разі його відмови, відсутності або недостатності у нього для цього майна.

Специфіка субсидіарної відповідальності як виду цивільно-правової відповідальності полягає в її додатковому характері, що означає, що до пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. Якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність (частина друга статті 619 ЦК України). У свою чергу, кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задо-

волена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника (частина третя статті 619 ЦК України).

З метою ефективного застосування субсидіарної відповідальності важливим є визначення підстав та умов її настання з урахуванням проблем правозастосовної практики.

На доктринальному рівні вченими досліджувалися окремі питання цивільно-правової відповідальності та її видів, субсидіарних зобов'язань, особливостей субсидіарної відповідальності фізичних та юридичних осіб за законодавством України та Німеччини, специфіки субсидіарної відповідальності у справах про банкрутство тощо. Серед таких праць слід назвати дослідження Д. В. Бобрової, В. І. Борисової, І. А. Бутирської, О. В. Дзери, І. В. Жилінкової, Д. В. Задихайла, І. С. Канзафарової, О. Р. Кібенко, О. О. Кота, Н. С. Кузнєцової, І. М. Кучеренко, К. М. Левандовські, М. В. Логвінової, В. В. Луця, В. Д. Примака, Н. М. Сампари, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Є. О. Харитоновна, Я. М. Шевченко та інших. Однак сьогодні з урахуванням сучасних реалій та перспектив подальшого розвитку цивільних відносин низка питань з окресленої проблематики потребують ґрунтовного теоретичного осмислення й аналізу.

Метою статті є визначення підстав та умов притягнення до субсидіарної відповідальності, з'ясування основних аспектів її реалізації з урахуванням проблем правозастосовної практики.

У нормах цивільного права міститься широкий арсенал засобів впливу на пове-

дінку осіб, одним із яких є застосування до правопорушника цивільно-правової відповідальності [2, с. 8].

Цивільно-правова відповідальність, як зазначає І. С. Канзафарова, – це обумовлена особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання система цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншого – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників. Застосування заходів цивільно-правової відповідальності спрямоване насамперед на забезпечення інтересів конкретної особи і може здійснюватися як у судовому, так і у позасудовому порядку [3, с. 7]. При цьому, як слушно зазначає В. Д. Прима, при застосуванні цивільної відповідальності йдеться не про покарання, а про відновлення нормального стану порушених цивільних правовідносин, максимально можливе поновлення порушених суб'єктивних цивільних прав кредитора, задоволення інтересу уповноваженої особи щодо повного відшкодування понесених нею майнових втрат або щодо одержання майнової компенсації за завдану моральну шкоду, інші немайнові втрати [4, с. 8].

Вченими відзначається, що підставою цивільно-правової відповідальності є вчинення особою цивільного правопорушення, під яким розуміється протиправна дія або бездіяльність особи, що порушує норми актів цивільного законодавства або умови договору, і з якою договір або закон пов'язують виникнення цивільно-правової відповідальності [3, с. 17].

За загальним правилом цивільно-правова відповідальність настає при наявності таких умов: протиправна поведінка (порушення обов'язків); наявність шкоди (збитків); причинний зв'язок між протиправною поведінкою (порушенням обов'язків) і завданою шкодою (збитками); вина особи. Однак, аналізуючи норми чинного законодавства України, М. М. Гудима-Підвербецька вказує на те, що сукупність умов цивільно-правової відповідальності в більшості випадків не має значення для покладення субсидіарної відповідальності [5, с. 229].

Н. М. Сампара, співвідносячи поняття «субсидіарна відповідальність» та «субсидіарне зобов'язання», також стверджує, що субсидіарна відповідальність не відповідає усім ознакам цивільно-правової відповідальності [6, с. 42]. Вчена відзначає, що особливості відповідальності субсидіарного та основного боржника, які є боржниками одного і того ж кредитора, але в двох окремих, хоча і пов'язаних між собою, зобов'язальних правовідносинах, не дозволяють вести мову про них як про співборжників, адже вони несуть відповідальність окремо, спочатку основний, а тільки потім, при настанні певних, визначених законом або договором, умов, субсидіарний (додатковий) боржник [6, с. 64].

У даному контексті слід зазначити, що *застосування субсидіарної (додаткової) відповідальності може встановлюватися договором або законом*. На думку В. В. Надьон, категорія цивільно-правової відповідальності в договірному зобов'язанні спочатку виконує стимулюючу, попереджувальну функцію, яка стимулює, попереджає сторони про необхідність належним чином виконувати взяті на себе обов'язки, в іншому випадку – вказує сторонам на можливі несприятливі майнові наслідки [7, с. 347]. Важливо вказати на те, що положення частини першої статті 619 ЦК України дозволяє встановлювати субсидіарну відповідальність фактично у будь-якому договорі, а в окремих випадках договором може бути передбачено можливість зміни солідарної відповідальності на субсидіарну. Так, договором може передбачатися субсидіарна відповідальність поручителя за договором поруки (частина перша статті 554 ЦК України); майнового поручителя за договором застави (стаття 583 ЦК України) тощо.

Закон, у свою чергу, встановлює додаткову (субсидіарну) відповідальність:

- учасників повного товариства (частина перша статті 119 ЦК України);
- повних учасників командитного товариства за зобов'язаннями останніх (частина перша статті 133 ЦК України);
- членів виробничого кооперативу за його зобов'язаннями (частина друга статті 163 ЦК України);

– управителя за боргами, що виникли у зв'язку із здійсненням ним управління майном (частина друга статті 1043 ЦК України);

– правовласника за договором комерційної концесії за вимогами, що висуваються до користувача у зв'язку з невідповідністю якості товарів (робіт, послуг), проданих (виконаних, наданих) користувачем (частина перша статті 1123 ЦК України);

– батьків та інших законних представників неповнолітньої особи за шкоду, завдану останньою (стаття 1179 ЦК України).

Так, згідно з частиною першою статті 119 ЦК України, повним є товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить. Командитним, у свою чергу, є товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі у діяльності товариства (стаття 133 ЦК України). Субсидіарна відповідальність членів виробничого кооперативу за зобов'язаннями кооперативу в розмірах та порядку, встановлених статутом кооперативу і законом, передбачена частиною 2 статті 163 ЦК України.

Законом у частині другій статті 1043 ЦК України також встановлено, що управитель за договором управління майном несе субсидіарну відповідальність за борги, що виникли у зв'язку із здійсненням ним управління, якщо вартість майна, переданого в управління, є недостатньою для задоволення вимог кредиторів. Правовласник за договором комерційної концесії теж несе субсидіарну відповідальність за вимогами, що висуваються до користувача у зв'язку з невідповідністю якості товарів (робіт, послуг),

проданих (виконаних, наданих) користувачем (частина перша статті 1123 ЦК України).

З урахуванням зазначених норм цивільного законодавства України, можна сказати, що не в усіх випадках застосування субсидіарної відповідальності вона є наслідком вчинення субсидіарним боржником правопорушення. Так, як зазначає Я. С. Синявська, загальновизнані підстави настання майнової відповідальності не є характерними, зокрема у разі застосування відповідальності учасників повного товариства за його зобов'язаннями. На думку вченої, підставою субсидіарної відповідальності, яка характерна для учасників повного товариства в разі невиконання або неналежного виконання повним товариством своїх зобов'язань та відсутності достатнього майна для задоволення вимог кредиторів, є правопорушення основного боржника – повного товариства. При цьому, майнова відповідальність учасників повного товариства настає у разі існування й вторинних підстав, що знаходяться в системному зв'язку з первинною, а саме: наявність правового зв'язку учасників з повним товариством; відсутність майна товариства для задоволення вимог кредиторів; відкриття ліквідаційної процедури. Водночас інші умови, такі, як шкода, причинно-наслідковий зв'язок і вина, не можуть розглядатися як умови майнової відповідальності учасників повного товариства, оскільки їх наявність не вимагається [8, с. 10].

Натомість, у випадку, передбаченому статтею 1179 ЦК України, застосування субсидіарної відповідальності можна вважати наслідком вчинення субсидіарним боржником правопорушення. Так, розглядаючи питання про підставу субсидіарної відповідальності батьків (осіб, які їх замінюють) за шкоду, завдану неповнолітніми (стаття 1179 ЦК України), К. М. Левандовські вказує на те, що в даному випадку мають місце два правопорушення: правопорушення неповнолітніх дітей, яке завдало шкоди; правопорушення батьків дітей у вигляді неналежного нагляду за дітьми. Правопорушення батьків причиною пов'язане з правопорушенням дітей, а отже, і з заподіянням шкоди [9, с. 71].

Аналізуючи особливості субсидіарної відповідальності батьків неповнолітніх осіб, В. П. Мироненко зазначає, що обов'язок батьків відшкодувати шкоду виникає тому, що вони не виконали свого правового обов'язку щодо виховання та нагляду за дітьми. Виходячи з цього, підставою для притягнення батьків до субсидіарної відповідальності за правопорушення, вчинені їх неповнолітніми дітьми, виступає власне правопорушення батьків, яке полягає у винному, протиправному невиконанні покладених на них законом обов'язків з належного виховання дітей та нагляду за ними [10, с.11].

Слід зазначити, що застосування субсидіарної відповідальності має місце не лише з підстав порушення зобов'язання основним боржником, але й за умов: попереднього висунення вимог кредитором до основного боржника про виконання зобов'язання; відмови основного боржника від задоволення вимоги кредитора або неодержання кредитором у розумний строк відповіді основного боржника на пред'явлену вимогу; недостатності майна для задоволення вимог кредитора в основного боржника.

У цивільних відносинах невиконання основним боржником свого зобов'язання може бути зумовлене як умисним ухиленням від виконання вимог кредитора, так і неможливістю його виконання. Тому, законодавцем встановлено правило, відповідно до якого, під відмовою основного боржника від виконання пред'явленої вимоги кредитора слід розуміти як невиконання вимог кредитора, так і відсутність в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу. Так, згідно із частиною другою статті 619 ЦК України до пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. Якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність.

Крім цього, частиною третьою статті 619 ЦК України передбачено заборону

кредитору вимагати задоволення своєї вимоги від субсидіарного боржника, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. Дане положення зумовлено тим, що у такому випадку кредитор має можливість задовольнити свої вимоги без особливих ускладнень, не звертаючись при цьому до субсидіарного боржника. Якщо ж вимога кредитора не буде задоволена у повному обсязі шляхом зарахування зустрічної вимоги, то у незадоволеній частині кредитор може звернутися з вимогою до додаткового боржника [11, с. 104].

Як зазначає Н. М. Сампара, з моменту усвідомлення кредитором як уповноваженою з субсидіарного зобов'язання особою необхідності задоволення своїх інтересів, у зобов'язаній особи виникає кореспондуючий обов'язок виконати цю вимогу. У даному випадку поведінка зобов'язаних осіб (особливо субсидіарного боржника) в субсидіарних зобов'язаннях залежить від дій кредитора з моменту, коли останній сформує своє волевиявлення на належне здійснення приналежного йому обсягу суб'єктивних прав. До прийняття рішення кредитором субсидіарний боржник хоча ще і ні до чого не зобов'язаний, але він вже знаходиться у стані очікування того або іншого волевиявлення уповноваженої за субсидіарним зобов'язанням особи [6, с.155].

Умовою притягнення до субсидіарної відповідальності може бути також недостатність майна основного боржника. Однак, ЦК України у статті 619 не вимагає встановлення факту недостатності майна боржника. Кредитор має змогу спрямувати свою вимогу субсидіарному боржникові одразу після відмови основного боржника задовольнити її чи після того, як кредитор не одержав у розумний строк відповіді від основного боржника. У даному контексті вбачається доцільність законодавчого встановлення можливості пред'явлення кредитором вимоги до субсидіарного боржника лише у разі встановлення факту недостатності майна основного боржника для задоволення вимог кредитора.

Що ж стосується такої умови відповідальності як вина, якою визнається

невжиття правопорушником всіх можливих заходів щодо запобігання несприятливих наслідків своєї поведінки, необхідних при тому ступені турботливості та обачності, яка була потрібна від цього характером належних йому зобов'язань і за умовами обороту [12, с. 83], то субсидіарна відповідальність у певних випадках покладається на особу при наявності вини субсидіарного боржника (наприклад, на підставі статті 1179 ЦК України), в інших – незалежно від вини (наприклад, на підставі статті 554 ЦК України).

Так, субсидіарна відповідальність, передбачена статтею 1179 ЦК України, для застосування якої необхідним є наявність вини, виникає в результаті заподіяння шкоди. Відповідно до частини другої статті 1179 ЦК України, у разі відсутності в неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо ж неповнолітня особа перебуває у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або у повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини.

Наявність вини як умови притягнення до субсидіарної відповідальності є необхідною й у справах про банкрутство. Так, відповідно до частини другої статті 61 Кодексу України з процедур банкрутства [13], у разі банкрутства боржника з вини його засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі з вини керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії, на засновників (учасників, акціонерів) боржника – юридичної особи або інших осіб у разі недостатності майна боржника може бути покладена субсидіарна відповідальність за його зобов'язаннями. У цьому випадку вина, протиправність діяння, а також причинно-наслідковий зв'язок між діями засновників (учасників, акціонерів), або керівника боржника, і завдан-

ням шкоди майновим правам кредитора, є обов'язковими умовами для застосування субсидіарної відповідальності [14, с. 40]. Дане положення підтверджується і судовою практикою.

Так, Верховний Суд у своїй постанові від 30 жовтня 2019 р. у справі № 906/904/16 вказав на те, що субсидіарна відповідальність у справах про банкрутство є самостійним цивільно-правовим видом відповідальності, який покладається на засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі керівника, при наявності підтвердження вини зазначених осіб у доведенні юридичної особи (боржника у справі про банкрутство) до стану неплатоспроможності [15].

Аналогічною є й практика Європейського суду з прав людини. Так, у справі Лекич проти Словенії, ЄСПЛ було встановлено, що засновник і директор фірми, яка була виключена з державного реєстру без проведення ліквідаційної процедури, притягуються до субсидіарної відповідальності за порушення статті 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проти власності. Європейського суду з прав людини визнав, що директор і засновник знали про негативні фінансові результати діяльності компанії, але не вжили заходів щодо визначення компанії банкрутом у рамках процедури неспроможності, фактично продовживши її існування як юридичної особи, незважаючи на неможливість виконання зобов'язань [16].

У контексті умов субсидіарної відповідальності у справах про банкрутство, слід також зазначити, що Верховний Суд у своїй постанові від 19 червня 2024 р. у справі № 906/1155/20 дійшов висновку, що у справі про банкрутство субсидіарна відповідальність має деліктну природу та узгоджується із частиною 1 статті 1166 ЦК України, якою встановлено, що майнова шкода, заподіяна неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, заподіяна майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її заподіяла.

Тобто недостатність майна юридичної особи, яка перебуває в судовій процедурі ліквідації, за умови доведення боржника до банкрутства поповнюється за рахунок задоволення права вимоги про відшкодування шкоди до осіб, дії/бездіяльність яких кваліфікуються судом як доведення до банкрутства. Зміст відповідного делікту становлять умисні і цілеспрямовані дії/бездіяльність, результатом яких є банкрутство юридичної особи та шкода, заподіяна приватним і суспільним інтересам. При цьому винні особи хоча і не є стороною боргових зобов'язань, але їхня поведінка перебуває в причиново-наслідковому зв'язку зі шкодою у вигляді непогашених вимог кредиторів [17].

Отже, субсидіарна (додаткова) відповідальність являє собою особливий вид цивільно-правової відповідальності, яка не замінює відповідальність основного боржника, а доповнює її з метою посилення її запобіжної та компенсаційної функції в інтересах кредиторів боржника, та настає після вичерпання можливостей задоволення вимог кредиторів за рахунок майна боржника.

Різноманітність випадків субсидіарної відповідальності обумовлює особливості підстав та умов субсидіарної відповідальності конкретних суб'єктів цивільного права. У статті 619 ЦК України закріплено

загальний порядок і підстави виникнення субсидіарного зобов'язання. У той же час окремі підстави і умови субсидіарної відповідальності містяться і у інших статтях ЦК України та нормативно-правових актах. Аналіз відповідних норм чинного законодавства дає можливість до підстав застосування субсидіарної відповідальності віднести: наявність правового зв'язку між основним і субсидіарним боржником; наявність правовідносин між основним боржником та кредитором; невиконання або неналежне виконання зобов'язання основним боржником, або вчинення ним цивільного правопорушення. Водночас субсидіарна відповідальність настає за умов: попереднього висунення вимог кредитором до основного боржника про виконання зобов'язання; відмови основного боржника від задоволення вимоги кредитора або неодержання кредитором у розумний строк відповіді основного боржника на пред'явлену вимогу; недостатності майна для задоволення вимог кредитора в основного боржника. При цьому не в усіх випадках застосування субсидіарної відповідальності вона є наслідком вчинення субсидіарним боржником правопорушення й, відповідно, не в усіх випадках має місце наявність вини субсидіарного боржника.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 28.08.2025).
2. Верховець А. А. Цивільно-правова відповідальність за порушення договору: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2010. 16 с.
3. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2007. 37 с.
4. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2005. 209 с.
5. Гудима-Підвербецька М. М. Теоретико-методологічні та практичні особливості співвідношення категорії «субсидіарне зобов'язання» й «субсидіарна відповідальність». *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2019. Вип. 3 (43). С. 226–231.
6. Сампара Н. М. Субсидіарні зобов'язання за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль: ТНЕУ, 2020. 218 с.
7. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 392 с.
8. Синявська Я. С. Майнова відповідальність учасників повного товариства за його зобов'язаннями: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00.03. Одеса, 2010. 21 с.

9. Левандовські К. М. Правове регулювання субсидіарної відповідальності фізичних та юридичних осіб в Україні та Німеччині (порівняльно-правовий аналіз): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2012. 199 с.

10. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право. К., 2001. 20 с.

11. Слома В. Особливості виконання субсидіарних зобов'язань. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3 (19). С.102–106.

12. Проблеми правової відповідальності: монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. За ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків: Право, 2014. 348 с.

13. Кодекс України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 28.08.2025).

14. Марченко О. В., Вознюк О. І. Умови притягнення осіб, винних у доведенні до банкрутства, до субсидіарної відповідальності. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 37–43.

15. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2019 р. у справі № 906/904/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85617441> (дата звернення: 28.08.2025).

16. Рішення Європейського суду з прав людини від 14 лютого 2017 р. у справі «Лекич проти Словенії». URL: <http://base.garant.ru/71760252/> (дата звернення: 28.08. 2025).

17. Постанова Верховного Суду від 19 червня 2024 р. у справі № 906/1155/20. URL: <https://pravo.ua/subsydiarna-vidpovidalnist-moment-mozhlyvosti-podannia-zaiavy-pro-ptytiahnennia-vynnykh-osib-ii-obsiahy-ta-koly-pochynaietsia-perebih-stroku-davnosti-roztytsiia-khs-vs/> (дата звернення: 28.08.2025).

Стаття надійшла у редакцію: 22.08.2025

Стаття прийнята: 15.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

